

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΑΜΟ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Η ΣΑΜΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ
ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΜΟΥ «ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ»
ΑΘΗΝΑ 1998

ΜΑΧΗ ΠΑΤ΄ΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

«Χριστιανοί... τήν νήσον κατέλαβον» ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΑΜΟ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Ὁ 16ος εἶναι ὁ αἰώνας πού ἔχει προκαλέσει ὄλους ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἱστορία τῆς Σάμου, καθώς θεωρεῖται ὁ αἰώνας τοῦ ἀνασυνοικισμοῦ της —στήν πραγματικότητα εἶναι ὁ αἰώνας πού δίνει τίς πρῶτες πληροφορίες πού ἐμφανίζουν κάποια στοιχειώδη πυκνότητα.

Οἱ πρόσφατες μελέτες πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐρήμωση, ἤ μή, τοῦ νησιοῦ καί ζήτησαν νά φωτίσουν τό φαινόμενο τοῦ ἀνασυνοικισμοῦ του τόν 16ο αἰώνα, χρησιμοποίησαν ἕνα εὐρύ φάσμα πληροφοριῶν πού παρέχουν γεωγράφοι, περιηγητές ἀλλά καί ἐκκλησιαστικές πηγές¹. Ὡστόσο πιστεύω πώς στήν τελευταία αὐτή κατηγορία πηγῶν, τίς ἐκκλησιαστικές, πρέπει νά μείνουμε περισσότερο γιά δύο λόγους: πρῶτα, ἐπειδή δέν ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ ὀρθά ὅλες οἱ πληροφορίες πού περιέχονται στά κείμενα αὐτά· καί ἀκόμα, ἐπειδή δέν ἔχει ἀξιοποιηθεῖ, ὡς αὐτο-

1. Γιά τό ζήτημα τῆς ἐρήμωσης καί τοῦ ἐπανεικοκισμοῦ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου τόν 15ο καί 16ο αἰώνα, βλ. γενικά ὅσα ἀναφέρει ὁ E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, τ. 1, Aix-en-Provence 1974, σ. 149 κ.ε., καί ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος στή μελέτη του *Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985, σ. 114-115. Εἰδικά γιά τή Σάμο, βλ. τίς μελέτες τοῦ Μανόλη Βουρλιώτη, «Γεωγράφοι καί περιηγητές γιά τή Σάμο τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα», *Σαμιακή Ἐπιθεώρηση* 33-34 (1987), 37-45, τοῦ Κώστα Κόμη, «Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Σάμου. Συμβολή πρώτη: ὀθωμανική περίοδος», *Ἀντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος γιά τόν Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Ἀθήνα 1992, σ. 171-238, καί τοῦ Nicolas Vatin, «Deux îles à le dérive: Samos et Icaria entre 1475 et 1572», *Studies in Honor of Professor V. L. Ménage*, Κωνσταντινούπολη 1994, σ. 339-349. Γιά τίς μελέτες πού στηρίχθηκαν σέ ἐκκλησιαστικές κυρίως πηγές, βλ. πιο κάτω.

δύναμο τεκμήριο για ζητήματα πληθυσμιακά, ή μορφή της εκκλησιαστικής οργάνωσης που γνώρισε ή Σάμος μετά τα μέσα του Ιβου αιώνα. Άς αρχίσουμε από το στοιχείο αυτό και στη συνέχεια θα εξετάσουμε τις ειδικότερες πληροφορίες τις οποίες παρέχουν οι εκκλησιαστικές πηγές της εποχής.

Ἡ φράση που συχνά συναντούμε σέ συνοδικές αποφάσεις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅτι κάποια περιοχή «οὐ δύναται ἀρχιερέα θρέψαι», ὑποκρύπτει καί μιάν ἔνδειξη γιά τήν πληθυσμιακή καί οἰκονομική τῆς κατάστασι. Πῶς ἐξηγεῖται αὐτός ὁ συσχετισμός; Ὅπως εἶναι γνωστό, τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, προκειμένου νά ἀντιμετωπίσει τίς οἰκονομικές του ὑποχρεώσεις πρὸς τό ὀθωμανικό δημόσιο, ὑποχρέωνε τούς ἀρχιερεῖς νά καταβάλλουν τακτικά στό ταμεῖο τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἕνα ποσό, ἀνάλογο μέ τήν οἰκονομική εὐρωστία τῆς μητροπόλεως ἢ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τους. Στό «κατάστιχον» τοῦ πατριαρχείου ἀναγραφόταν τό ποσό πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά καταβάλλει κάθε ἀρχιερέας, ποσό πού διαμορφωνόταν ἀνάλογο μέ τόν πληθυσμό καί τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῶν χριστιανῶν τῆς ἐπαρχίας του². Τό ποσό αὐτό τό συγκέντρωνε, βέβαια, ὁ ἀρχιερέας ἀπό τά ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα πού κατέβαλλαν οἱ χριστιανοί³.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς ἔχει ἀποτυπώσει μέ τόν τρόπο του τίς οἰκονομικές αὐτές ἐπιβαρύνσεις τῶν χριστιανῶν. Σέ ἐπιστολή τοῦ 1790 πρὸς τόν Δημήτριο Λῶτο συμβούλευε τούς συμπατριῶτες του στή Σμύρνη: «νά γράψετε πρὸς τόν πατριάρχη, πῶτον μὲν μέχρι πόσου ἀρκεῖσθε νά εἶναι τό χρέος τῆς ἐπαρχίας· τοσαύτας λόγου χάριν χιλιάδας γροσίων δύναται νά βαστάσῃ ἡ Σμύρνη, καί ὄχι περισσότερον· ἂν τό χρέος ὑπερβῇ τόν ἀριθμόν τοῦτον, ἡμεῖς ἀρχιερέως χρεῖαν

2. Σέ συνοδικό γράμμα πού ἐκδόθηκε ἐπὶ Διονυσίου Β΄ τό 1546 περιγράφονται οἱ συνθήκες πού ἀνάγκασαν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ νά προσφύγει στή λύση αὐτή, προκειμένου νά ἀντιμετωπίσει τά οἰκονομικά τῆς προβλήματα: «...καί εἰ διὰ τῆς ἐλεημοσύνης τῶν χριστιανῶν καί τῆς καθ' ἕκαστον χρόνον ριπτομένης ζητίας ἐλαφρωθῇ μέρος τοῦ χρέους, ὁμως οἱ τόκοι ἀξανάμενοι πάλιν ἐπιφορτίζονται ἡ Ἐκκλησία καί ἡμεῖς, μὴ ἔχοντες ἄλλως πῶς κυβερνήσαι ταῦτα... οὔτε ἄλλη μηχανὴ εὐρέθη, παρά νά συνδράμωμεν ὡς καί ἄλλοτε εἰς τό ἔλεος τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν... καί νά ριφθῇ ζητία πρὸς πάσας τὰς ἐπαρχίας τὰς ὑποκειμένας τῷ οἰκουμεικῷ τούτῳ θρόνῳ». Τό κείμενο τοῦ γράμματος δημοσίευσε ὁ Σέργιος Σιγάλας, μ. Γρεβενῶν, *Ἡ ἱερά μονή τοῦ ὁσίου Νικάνορος (Ζάβορδας)*, Γρεβενά 1991, σ. 38. Ἐνα κατάστιχο, στό ὁποῖο ἀναγράφονται τά ποσά πού ἦταν ὑποχρεωμένη νά καταβάλλει κάθε ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια γιά τό ἔτος 1825, δημοσίευσε ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. 3, Ἀθήνα 1892, σ. 135-136.

3. Πβ. τά εἰσοδήματα πού ἀναφέρει ὁ Ἐπ. Σταματιάδης ὅτι κατέβαλλαν οἱ χριστιανοὶ τοῦ νησιοῦ, ὅταν ἡ Σάμος ἦταν πλέον ἀρχιεπισκοπὴ (*Σαμιακά, ἤτοι Ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τ. 4, Σάμος 1886, σ. 197).

δέν ἔχομεν. Προτιμῶμεν νά ὑποκείμεθα ἀμέσως εἰς τόν πατριαρχικόν θρόνον καί ἱκανοί εἶναι οἱ ἐφημέριοι ἡμῶν νά μᾶς ἀγιάζωσι, νά μᾶς ὑπανδρεύωσι καί νά μᾶς θάπτωσι». Στά λόγια αὐτά τοῦ Κοραῆ διαφαίνεται μιᾶ πραγματικότητα πού συσχετίζει τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση μιᾶς περιοχῆς μέ μεγέθη πληθυσμιακά καί οικονομικά⁴. Ὅσο γιά τή λύση πού προτείνει, τήν ἐξάρτηση δηλαδή τῆς Σμύρνης ἀπευθείας ἀπό τό πατριαρχεῖο, ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται βεβαίως στόν θεσμό τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Ὁ οἰκισμός πού εἶχε χαρακτηριστεῖ πατριαρχική ἐξαρχία ὑπαγόταν ἀπευθείας στόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως· τοῦτο εἶχε ὡς συνέπεια νά μή συμμετέχει, ἐπί ἐτήσιας τουλάχιστον βάσης, στή συγκέντρωση τοῦ ποσοῦ πού ἀπαιτεῖτο γιά τούς τακτικούς φόρους πού ἦταν ὑποχρεωμένο τό πατριαρχεῖο νά καταβάλλει στήν Πύλη. Κατά συνέπεια, οἱ οικονομικές ὑποχρεώσεις τῶν χριστιανῶν μιᾶς ἐξαρχίας ἦταν μικρότερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες μιᾶς μητροπόλεως, ἀρχιεπισκοπῆς ἢ ἐπισκοπῆς⁵.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στή Σάμο· ἄς δοῦμε ποιές εἶναι οἱ ἐκκλησιαστικές πηγές πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τήν ἐκκλησιαστική τῆς ὀργάνωση καί τί στοιχεῖα προσφέρουν οἱ πηγές αὐτές, προκειμένου νά ἀποτιμήσουμε τήν οἰκονομική καί πληθυσμιακή κατάσταση τοῦ νησιοῦ τόν ἐπίμαχο 16ο αἰώνα.

Ἡ ἀρχαιότερη ἐπίσημη ἐκκλησιαστική πηγή πού σώζεται γιά τό νησί εἶναι ἓνα πατριαρχικό γράμμα τοῦ 1585. Ἐκδόθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Θεόκλητο Β΄ καί περιέχει ἀρκετές πληροφορίες γιά τήν κατάσταση τῆς Σάμου καί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς⁶. Ὑπάρχει, γιά παράδειγμα, μιᾶ ἐνδιαφέρουσα περιγραφή τοῦ τρόπου

4. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. 1, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 36, σ. 125-126.

5. Γιά τόν θεσμό τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, τή μορφή αὐτή ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης πού λειτούργησε σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. τή μελέτη μου *Ὁ θεσμός τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1995· εἰδικότερα γιά τίς οικονομικές συνέπειες πού εἶχε γιά τούς χριστιανούς κατοίκους ὁ χαρακτηρισμός τοῦ οἰκισμοῦ τους ὡς πατριαρχικοῦ, βλ. ὅσα ἀναφέρω στίς σ. 103-104.

6. Δέν σώζεται τό πρωτότυπο τοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος σήμερα. Τό κείμενό του τό γνωρίζουμε ἀπό ἀντίγραφο τοῦ 17ου αἰώνα πού παραδίδεται στό χφ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς», τό ὁποῖο συγκρότησε ὁ πατριάρχης Δοσιθέος Ἱεροσολύμων ἀντιγράφοντας πατριαρχικά γράμματα καί συνοδικές ἀποφάσεις ἀπό τούς ἐπίσημους κώδικες τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ὁποίων δέν σώζεται πλέον σήμερα· πβ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομική Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγή καί ἓνα τεκμήριο*, τ. 1, Ἀθήνα 1987, λήμμα 531. Ἀπό τήν πιό πάνω πηγή τό κείμενο δημοσίευσε ὁ Κων. Σάθας, *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί τοῦ Ἱερεμίου Β΄ (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870, σ. 205-208· ἀναδημοσιεύθηκε ἀπό τόν Ἐπ. Σταματιάδη, *Σαμιακά...* ὀ.π., τ. 4, σ. 181-184, καί τόν Ἰωάννη Σιδηροκάστρου, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Σάμου*, Σάμος 1967, σ. 52-53. Ἀπό ἄλλο χειρόγραφο, τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τό δημοσίευσε ὁ Μ. Παρανίκας, «Περί Σάμου κατά τήν 15΄

μέ τον οποίο ανασυνοικίσθηκε τό νησί: «Ἄνδρες τινές ἐκ διαφόρων τόπων συνελθόντες, πρῶτον μὲν ὥρμησαν πείραν λαβεῖν καί κατασκοπεῦσαι τήν νήσον· σκοπός τους ἦταν νά διαπιστώσουν κατά πόσο μπορούσαν νά ἐγκατασταθοῦν στή Σάμο ἢ ὁποία, σύμφωνα πάντα μέ τό κείμενο, «ταῖς καιρिकाῖς ἀνωμαλίαις καί ταῖς ἐπιδρομαῖς τῶν θαλαττίων ληστῶν, πρό χρόνων ἤδη διακοσίων ἡρημώθη, καί ἔκτοτε ἀοίκητος ἔμεινε παντελῶς». Προφανῶς ἐντυπωσιάστηκαν ἀπό τόν φυσικό της πλοῦτο καί τή θεώρησαν τόσο πρόσφορη γιά ἐγκατάσταση ὥστε, μολονότι τούς ἐπιτέθηκαν οἱ ληστές, ἐκεῖνοι δέν ὑποχώρησαν ἀλλά «οἱ αὐτοὶ χριστιανοὶ μετά ἐτέρων οὐκ ὀλίγων... ἀνέδραμον πρός τόν βασιλέα [δηλαδή τόν σουλτάνο] καί γράμματα λαβόντες καί πᾶσαν ἄλλην ἰσχύν συντελοῦσαν εἰς τε τήν τοῦ τόπου κάθαρσιν καί τῶν ἐχθρῶν ἀποδίωξιν, τήν νήσον ταύτην κατέλαβον».

Ἐπάρχουν ὁμως πληροφορίες καί γιά τήν πρώτη ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τοῦ νησιοῦ. Σύμφωνα μέ τό ἴδιο κείμενο, ὕστερα ἀπό λίγο διάστημα, ὅταν οἱ νέοι κάτοικοι «αὐξανόμενοι πλείους ἐγίνοντο», «προσηλθον τῇ... ἐκκλησίᾳ [δηλαδή στό πατριαρχεῖο] ἐμπόνως ἀξιοῦντες καί ἰκετεύοντες τυχεῖν τοῦ ποθουμένου καί ὑποκεῖσθαι αὐτῇ», καθώς ἦταν ἄνθρωποι «ἐνθεραμμένοι τοῖς χριστιανικοῖς ἔθεσιν». Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία, λοιπόν, ἀνταποκρινόμενη στό αἶτημα τῶν νέων ἐποίκων τῆς Σάμου, δέχθηκε νά ὑπαγάγει ὑπό τήν πατριαρχική ἐξουσία ὀλόκληρο τό νησί, τό ὁποῖο ὀνομάστηκε «πατριαρχικόν σταυροπήγιον»⁷.

Πότε συνέβησαν αὐτά; Τό ἴδιο γράμμα, τοῦ Θεολήπτου, δίνει τό χρονικό στίγμα: ὅταν πατριάρχης ἦταν ὁ Μητροφάνης. Πρόκειται, βέβαια, γιά τόν Μητροφάνη Γ', πού πατριάρχευσε δύο φορές, τό διάστημα 1565-1572 καί 1579-1580. Δέν ἔχουμε στοιχεῖα πού νά μᾶς ἐπιτρέπουν νά προσδιορίσουμε μέ ἀσφάλεια στή διάρκεια ποιάς ἀπό τίς δύο πατριαρχίες του ὀνόμασε τό νησί σταυροπηγιάκό. Ἡ ἄποψη πού ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ὅτι ἡ Σάμος ὀνομάστηκε σταυροπήγιο κατά τήν πρώτη πατριαρχία τοῦ Μητροφάνη⁸, στηρίζεται στή λανθασμένη, κατά τή γνώμη μου, ἐρμηνεία ἐνός ἀποσπάσματος ἀπό τό ὀδοιπορικό τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά πού ἀναφέρεται στή Σάμο. Ἄν ὥστόσο ἀπό τό κείμενο τοῦ Ζυγομαλά δέν ἐξάγεται, ὅπως θά δοῦμε, κάποια ρητή πληροφορία γιά τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τῆς Σάμου, εἶναι πάντως εὐλόγο νά δεχτοῦμε ὅτι πατριαρχική ἐξουσία

ἐκατονταετηρίδα», *Ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 10 (1877), 49-51. Στή σημαντική αὐτή πηγή σώζονται καί οἱ πληροφορίες πού σχολιάζω πῶς κάτω, στό κείμενο.

7. Γιά τόν ὄρο αὐτό καί γιά τή χρήση του ιδιαίτερα κατά τόν 14ο-15ο αἰώνα, βλ. στή μελέτη μου *Ἐθνομύθος...*, ὁ.π., σ. 81-84.

8. Τήν ὑποστήριξε ὁ Μανώλης Βουρλιώτης στή μελέτη του, «Συμβολή στήν ἱστορία τῆς Σάμου κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας», *Σαμιακή Ἐπιθεώρηση* 7 (1980), 50.

ονομάστηκε πραγματικά στη διάρκεια της πρώτης πατριαρχίας του Μητροφάνη, για τόν ακόλουθο όμως λόγο: η εκκλησιαστική οργάνωση των χριστιανών κατοίκων πρέπει να άπασχόλησε τό πατριαρχείο γρήγορα μετά τήν έγκατάστασή τους στό νησί και ή δεύτερη πατριαρχία του Μητροφάνη (1579-1580) άπέχει άρκετά από τή χρονική αυτή στιγμή.

Ό πρωτονοτάριος του πατριαρχείου Θεοδόσιος Ζυγομαλάς είχε σταλει, τό 1576, μαζί μέ τόν πρεσβύτερο Σαββατιανό, στά νησιά του Αίγαίου πελάγους και τή δυτική Μικρά Άσία από τόν πατριάρχη Ίερεμία Β΄ τόν Τρανό, προκειμένου να εισπράξουν από τούς εκεί χριστιανούς και κληρικούς τά δικαιώματα του πατριαρχείου⁹. Άπό τό ταξίδι αυτό ο Ζυγομαλάς κράτησε σημειώσεις μέ πληροφορίες που άφορούσαν τούς κατοίκους και τόν κληρο των οικισμών που επισκέφθηκε, έργασία που τήν έκανε κατά παραγγελία του Stephane Gerlach¹⁰. Τό άπόσπασμα που άφορά και τή Σάμο είναι τό ακόλουθο: «Ήπειτά έστι νήσος Άνδρος, Τήνος, και άλλα νησιδια μεράδια και κυκληδόν κείμενα: Καρία, Πάτμος, Σάμος, Φοῦρνοι, Λέρος, Κάλυμνος, Κῶς, Νήσυρος, Τήνος (sic), Σύμη, Χάλκη, Ρόδος, Καστελούρριζον, Κάρπαθος, Κρήτη. Καί ή μέν Άνδρος έχει έπίσκοπον, ιερείς πενήκοντα, όσπίτια χριστιανών δισχίλια. Τήνος όμοίως ή όλίγον έλαττον. Λέρος σύν Καλύμνω ίσον· και τά λοιπά νησιδια, ά ειπομεν, έχουσιν έτι έως 100 ιερείς και όσπίτια τετρακισχίλια. Ρόδος δέ έχει ιερείς μέν 100, όσπίτια δέ χριστιανών εν πάση τή νήσῳ υπέρ τά τρισχίλια». Η Σάμος λοιπόν εντάσσεται στην ομάδα των νησιών που διέθεταν —συνολικά βεβαίως και όχι καθένα χωριστά— περί τούς 100 ιερείς και 4.000 σπίτια. Έπίσκοπο, σύμφωνα μέ τό κείμενο του Ζυγομαλά, είχε ή Άνδρος, όχι όμως ή Σάμος ούτε τά «λοιπά νησιδια».

Γιατί δέν είχε ή Σάμος έπίσκοπο; Πώς δικαιολογεΐται ή άπουσία άρχιερέα;

Άς θυμηθούμε τήν επιθυμία των χριστιανών έποίκων να ζητήσουν από τή Μ. Έκκλησία να υπαχθούν άπευθείας στό πατριαρχείο και τήν άπόφαση του Μητροφάνη Γ΄ να ονομαστεί ή Σάμος «πατριαρχικόν σταυροπήγιον». Τί σημαίνει ότι τό νησί ονομάστηκε «πατριαρχικόν σταυροπήγιον»; Ό όρος αυτός παραπέμπει στό καθεστώς της πατριαρχικής έξαρχίας, της έξάρτησης δηλαδή της Σάμου άπευθείας από τόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, καθεστώς που άποκλείει τήν υπαγωγή του νησιού σε κάποιον άρχιερέα: μητροπολίτη, άρχιεπίσκοπο ή

9. Τό πατριαρχικό γράμμα μέ τό όποιο ο Ίερεμίας Β΄ γνωστοποίησε στον κληρο και τούς χριστιανούς τήν άποστολή των δύο πατριαρχικών έξάρχων δημοσίευσε ο Έ. Legrand, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, Παρίσι 1889, σ. 184-186.

10. Τό κείμενο του όδοιπορικού αυτού δημοσίευσε ο Έmile Legrand, *στό ίδιο*, σ. 187-197 από τό χφ Tyb. Mb 37, φ. 19 έπ. Στο χειρόγραφο αυτό ο Μαρτίνος Κρούσιος άντέγραψε τό 1579 τό όδοιπορικό από τό αυτόγραφο κείμενο του Ζυγομαλά. Τό άπόσπασμα που παραθέτω, στη σ. 190.

ἐπίσκοπο. Μιά ἐξαρχία ἀνήκει ἀποκλειστικά στή δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος ἐκχωρεῖ, ἂν ἐπιθυμῆ, τή διοίκηση καί τὰ ἐκκλησιαστικά της εἰσοδήματα σέ πρόσωπο πού ἐκεῖνος ἐπιλέγει. Ἐν ἐπομένῳ ἡ Σάμος, ὅπως εἶναι πιθανό, εἶχε ὀνομαστῆ πατριαρχική ἐξαρχία πρὶν ἀπὸ τὸ 1576-1577, ὅταν δηλαδὴ πέρασε ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ἡ ἀπουσία ἐπισκόπου εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένη.

Συνοψίζοντας λοιπὸν τὴν εἰκόνα πού παρουσιάζουν οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγές γιὰ τὴ Σάμο ὡς τὸ 1580, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι στὸ διάστημα 1565-1580 ἔχει ἤδη κατοικηθεῖ ἀπὸ χριστιανούς, διαθέτει ἐκκλησίες γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν κατοίκων καί διοικεῖται ἐκκλησιαστικά ὡς πατριαρχική ἐξαρχία. Ὁ πληθυσμὸς φαίνεται πὼς δὲν εἶναι ἀκόμα τόσος ὥστε «δύνασθαι ἀρχιερέα θρέψαι»¹¹.

Ὡστόσο, σύντομα ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν κατοίκων φαίνεται πὼς βελτιώθηκε. Ἐτσι, ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β΄ στὴ διάρκεια τῆς δευτέρας πατριαρχίας του, δηλαδὴ στὸ διάστημα 1580-1584, ἐκχώρησε τὴν πατριαρχική ἐξαρχία τῆς Σάμου, μαζί μὲ τὴν Ἰκαρία, τὴν Ἀστυπάλαια καί τὰ Ψαρά, σέ ἕνα ἄρχο. Τὸ πρόσωπο πού ἐπέλεξε ὁ Ἱερεμίας ὡς ἄρχο ἦταν ὁ πρωταποστολάρχος τῆς Μ. Ἐκκλησίας Κωνσταντίνος καί ἡ ἐκχώρηση ἐγένετο «πρὸς μερικὴν ζωάρκειαν αὐτοῦ καί περιθαλψιν»¹². Εὐλόγο εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῶν νησιῶν αὐτῶν ἦταν πλέον σέ θέση, μὲ τὰ ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα πού θὰ κατέβαλλαν, νὰ ἐξασφαλίζουν κάποια «ζωάρκεια», μιά στοιχειώδη τουλάχιστον διαβίωση, ὄχι μόνο στοὺς ἱερεῖς τῶν νησιῶν ἀλλὰ καί στὸν ἄρχο.

11. Ὁ Ἰωάννης Σιδηροκάστρου, *Ἡ ἐκκλησία...*, ὁ.π., σ. 52, ὑποστηρίζει ὅτι «πρὸ τοῦ 1578» πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσκοπος Σάμου κάποιος Μαρτύριος. Τὸ ὄνομα καί ἡ ιδιότητά του («Σάμου πρῶν ἀρχιερεὺς») ἀναφέρεται σέ ἐπιγραφὴ εἰκόνας τῆς Παναγίας τῆς Οἰκονόμισσας, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ παρεκκλήσι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαύρας. Στὴν ἐπιγραφὴ δὲν ἀναγράφεται χρονολογία (τὸ κείμενό της ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Γερ. Σμυρνάκη, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1903, σ. 386· τοὺς G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, σ. 121-122· καί τὸν Ἰωάννη Σιδηροκάστρου, *Ἡ ἐκκλησία...*, ὁ.π., σ. 50-51) ἀλλὰ ἡ ἀναγωγή στὸ ἔτος 1578 ἐγένετο ἀπὸ τὸν Σμυρνάκη καί τὸν Ἰωάννη Σιδηροκάστρου ἐπειδὴ τότε περίπου ἀνεγέρθηκε τὸ παρεκκλήσι. Ὁμοίως, ὁ συσχετισμὸς τοῦ Μαρτυρίου μὲ τὴν χρονολογία ἀνεγέρσεως τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων εἶναι λανθασμένος, δεδομένου ὅτι ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ ἄλλο ναό, τῆς Θεοτόκου τῆς Κουκουζέλισσας ἢ Οἰκονόμισσας, ὁ ὁποῖος ἀνεγέρθηκε τὸ 1613 (βλ. Καλλιστρατος Λαυριώτης, *Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον τῆς βασιλικῆς καί σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, Ἀθήνα 21976, σ. 39-40 καί 65).

12. Γιὰ τὸν Κωνσταντίνου δὲν γνωρίζουμε τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄφφικιο πού κατεῖχε. Ὁ Σταματιάδης τὸν ταύτισε μὲ κάποιον Κωνσταντίνου, ἀλληλογράφου τοῦ Ἀντωνίου Βυζαντινοῦ· τὰ δύο πρόσωπα ὅμως τὰ χωρίζει ἕνας αἰώνας· βλ. περισσότερα στὸ Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, *Ὁ Θεσμός...*, ὁ.π., σ. 224, σημ. 3.

Τό 1584 ὁ Παχώμιος Β΄ θεώρησε ὅτι ἡ Σάμος ἔπρεπε νά μετατραπεῖ σέ ἀρχιεπισκοπή· κατάργησε λοιπόν τό ἐξαρχικό καθεστώς καί προχώρησε σέ ἐκλογή ὡς ἀρχιεπισκόπου κάποιου Νεοφύτου. Ὑστερα ἀπό ἕνα χρόνο ὅμως, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1585, ἡ πατριαρχία τοῦ Παχωμίου θεωρήθηκε παράνομη, ὁ ἴδιος καθαιρέθηκε καί οἱ ἀποφάσεις πού εἶχε λάβει θεωρήθηκαν ἄκυρες· ἀνάμεσα σέ αὐτές ἦταν καί ἡ ἀνακήρυξη τῆς Σάμου σέ ἀρχιεπισκοπή. Ἡ χειροτονία τοῦ Νεοφύτου θεωρήθηκε καί αὐτή «ὡς μὴ γεγонуῖα» καί ἡ Σάμος ἀποδόθηκε πάλι στόν ἐξαρχό της, τόν ὀφφικιάλιο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντίνου.

Τόν τύπο ὅμως αὐτό ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης πού ὀνομάζεται πατριαρχική ἐξαρχία δέν μπόρεσαν νά τόν διακρίνουν οἱ παλαιότεροι μελετητές τῆς ἱστορίας τῆς Σάμου. Στάθηκαν ἔτσι ἀμήχανα μπροστά στό γεγονός ὅτι τό νησί δέν ὑπαγόταν σέ ἀρχιερέα καί ζήτησαν νά τό ἐρμηνεύσουν μέ ἕνα σχῆμα ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης περισσότερο γνωστό καί οἰκείο.

Ὁ Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης λοιπόν ὑποστήριξε ὅτι ἡ Σάμος «διετέλει ἐπί τινα χρόνον μετά τόν ἀνασυνοικισμόν αὐτῆς ἄνευ μὲν ἐπισκόπου πράγματι, παρέχουσα δ' ἔνεκα τῆς ἀρχαίας αὐτῆς λαμπρότητος εἰς ἱεράρχας τίτλον ψιλῶ τῷ ὀνόματι ἐπισκόπου αὐτῆς». Καί θεώρησε κάποιον «Σάμου Σωφρόνιο» πού μαρτυρεῖται τό 1585 ὡς τιτουλάριο ἐπίσκοπο Σάμου¹³. Πράγματι, σέ πατριαρχικό γράμμα τοῦ Θεολήπτου, ἐκδεδωμένο τόν Μάρτιο τοῦ 1585 ὑπέρ τοῦ μητροπολίτη Ἀχριδῶν Γαβριήλ, φέρεται νά ὑπογράφει ἀνάμεσα σέ ἄλλους καί κάποιος «Σάμου Σωφρόνιος». Τό γράμμα αὐτό τοῦ Θεολήπτου τό εἶχε ἐπιδείξει ὁ ἴδιος ὁ Ἀχριδῶν Γαβριήλ στόν Μαρτίνο Κρούσιο, ὅταν τόν ἐπισκέφθηκε τό 1587 στήν Τυβίγγη ζητώντας τήν οἰκονομική του βοήθεια¹⁴. Ὁ Ἰωάννης Σιδηροκάστρου υἰοθέτησε τήν ἄποψη τοῦ Σταματιάδη καί θεώρησε καί αὐτός πῶς ὁ Σωφρόνιος ἦταν τιτουλάριος ἐπίσκοπος· ἀπό παραδρομή ὅμως προσέθεσε ἕνα ἄκομα ὄνομα στους «τιτουλαρίους ἐπισκόπους», τόν Γαβριήλ Ἀχριδῶν, ἐνῶ θεωρεῖ τιτουλάριο ἐπίσκοπο καί τόν ἐξαρχο τῆς Σάμου Κωνσταντίνου: «Ἐκτοτε [μετά τό 1584/5] ἡ Ἐπισκοπή Σάμου μένει ἀρκετά ἔτη κενή ἀρχιεπισκόπου καί μόνον ὡς τιτουλά-

13. *Σαμιακά...* ὀ.π., τ. 4, σ. 184-185. Γιά τούς τιτουλαρίους ἐπισκόπους, βλ. τή μελέτη τοῦ μητροπολίτη Σουηδίας Παύλου Μενεβίσογλου, «Οἱ ἐπισκοπικοί τίτλοι ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ξενία Ἰακώβῳ Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καί Νοτίου Ἀμερικῆς, ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς Ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 188-193, καί ἀκόμα τοῦ Ἰωακείμ Φοροπούλου, «Πίναξ τιτουλαρίων ἐπισκόπων ψηφισθέντων ἐν τῷ κλίματι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατά τούς τελευταίους αἰῶνας (1606-1900)», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 21 (1901), 31-32, 51-53, 67-68, 210-211, ὅπου δέν μνημονεύεται τιτουλάριος Σάμου.

14. Τό γράμμα δημοσίευσε ὁ Μαρτίνος Κρούσιος στό ἔργο του, *Annales Suevici sive chronica rerum gestarum antiquissimae et inclutae Suevicæ gentis*, Φραγκφούρτη 1596, σ. 803· τό ἀναδημοσίευσε, χωρίς τίς ὑπογραφές, ὁ Ἐ. Legrand, «Une bulle inédite de Gabriel patriarche d'Achride», *Revue des Études Grecques* 4 (1891), 182-188.

ριοι αναφέρονται οί επίσκοποι Γαβριήλ κατά τό 1585, Σωφρόνιος κατά τό αυτό έτος...»¹⁵. Τό πρωτότυπο του γράμματος αυτού δέν σώζεται σήμερα καί έτσι δέν μπορούμε νά έλέγξουμε παλαιογραφικά κατά πόσο διαβάστηκαν όρθά οί υπογραφές πού σώζονται στό τέλος. Φαίνεται ώστόσο παράδοξο ό πατριάρχης Θεόκληπος, μέ τό γράμμα του Μαρτίου του 1585 πού σχολιάσαμε στην άρχή, νά εκδιώκει τόν εκλεγέντα επί Παχωμίου αρχιεπίσκοπο Σάμου Νεόφυτο καί νά αποκαθιστά στη Σάμο τό έξαρχικό καθεστώς καί ως έξαρχο τόν Κωνσταντίνο, ένω τόν ίδιο μήνα, σέ άλλο γράμμα του, νά υπογράφει κάποιος ως επίσκοπος Σάμου —έστω καί ως τιτουλάριος. Πιστεύω πώς δύο έρμηνείες είναι πιθανές: είτε πρέπει νά θεωρήσουμε λανθασμένη τήν ανάγνωση τής λέξης «Σάμου» πλάι στην υπογραφή του Σωφρονίου είτε νά θεωρήσουμε τό γράμμα πλαστό¹⁶. 'Ο Μανόλης Βουρλιώτης, γνωρίζοντας πώς τό σχήμα των τιτουλαριών επισκόπων δέν δίνει απάντηση στό έρώτημα ποιό ήταν τό εκκλησιαστικό καθεστώς τής Σάμου πριν γίνει αρχιεπισκοπή, επικαλείται πάλι τό κείμενο του οδοιπορικού του Θεοδοσίου Ζυγομαλά πού μνημονεύθηκε πριν καί θεωρεί πώς τή Σάμο τήν έντάσσει ό Ζυγομαλάς στά νησιά πού είχαν επίσκοπο¹⁷. "Όπως ανέφερα όμως, ή άπουσία αρχιερέως από τό νησί είναι ευεξήγητη, αφού τό πατριαρχικό γράμμα του 1585 δηλώνει μέ σαφήνεια ότι τό νησί είχε ονομαστεί πατριαρχική έξαρχία. Τό νησί λοιπόν υπαγόταν άπευθείας στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως καί τό σχήμα αυτό δικαιολογεί άπολύτως τήν άπουσία αρχιερέα.

'Ο έξαρχος ώστόσο στον όποίο εκχωρήθηκε ή Σάμος δέν θά καρπωθεί για μεγάλο διάστημα τά εισοδήματα τής έξαρχίας του· ή Σάμος θά ξαναγίνει μετά από μερικά χρόνια αρχιεπισκοπή, τή φορά αυτή όριστικά¹⁸. Μέσα στην τελευταία είκοσαετία του 16ου αιώνα τό νησί έχει προφανώς φθάσει σέ τέτοια δημογραφική σύνθεση, ώστε νά σταθεροποιήσει τήν εκκλησιαστική του οργάνωση καί νά διαθέτει δικό του αρχιερέα¹⁹. Τή δημογραφική έξάλλου άνθηση του νησιού μαρτυρούν καί τά τρία μεγάλα μοναστήρια πού κτίζονται τήν τελευταία δεκαετία του αιώνα στη Σάμο: οί μονές Βροντά, Μεγάλης Παναγιάς καί Τιμίου Σταυρού²⁰.

15. 'Ιωάννης Σιδηροκάστρου, *'Η εκκλησία...*, ό.π., σ. 52-53.

16. 'Ο Περικλής Ζερλέντης, στη μελέτη του *Σημειώματα περί 'Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσιού Σουηκικών Χρονικών*, 'Αθήνα 1922, σ. 3, αναφέρει ότι συχνά οί 'Ελληνες πού επισκέπτονταν τόν Κρούσιο προσκόμιζαν πλαστά έγγραφα, προκειμένου νά πετύχουν τή συμπάρασταση καί τήν οικονομική του κυρίως βοήθεια· πβ. καί όσα αναφέρω στη μελέτη μου *'Ο θεσμός...*, ό.π., σ. 225.

17. Μανόλης Βουρλιώτης, «Συμβολή...», ό.π., σ. 50.

18. 'Η Σάμος παρέμεινε αρχιεπισκοπή ως τό 1841, όποτε ονομάστηκε μητρόπολη.

19. Στη νέα αρχιεπισκοπή έντάχθηκε καί ή 'Ικαρία.

20. Εύγλωττος πιστεύω πώς είναι καί ό αριθμός των όκτώ μοναχών τής μονής 'Αγίου 'Ιωάν-

Πότε ανακηρύχθηκε ή Σάμος όριστικά άρχιεπισκοπή είναι ένα άλλο άσαφές σημείο στην ιστορία της, δεδομένου ότι οί σωζόμενες πηγές δέν δίνουν κάποια ρητή άπάντηση. Μόνο ένα *terminus ante quem* διαθέτουμε γιά τό γεγονός, πού περιέχεται στή δεύτερη εκκλησιαστική πηγή τού 16ου αιώνα πού σώζεται. Πρόκειται γιά ένα σιγίλλιο τού πατριάρχη 'Ιερεμία Β' μέ τό όποιο άπονέμεται ή σταυροπηγιακή άξία σέ ένα μοναστήρι τού νησιού, τή μονή τής Παναγίας Βροντά. Στο σιγίλλιο αυτό ή Σάμος άναφέρεται ώς άρχιεπισκοπή· έπομένως, ή χρονολογία έκδοσης τού σιγιλλίου άποτελεί τό χρονικό όριο πριν άπό τό όποιο έγινε ή ανακήρυξη τής Σάμου σέ άρχιεπισκοπή. Τό σιγίλλιο είναι γνωστό: σώζεται ώς σήμερα στή μητρόπολη Σάμου καί 'Ικαρίας καί έχει δημοσιευθεί τό κείμενό του άπό τόν Σταματιάδη²¹. 'Όμως ό Σταματιάδης διάβασε ώς χρονολογία τού έγγράφου: «έτος ,ζρπ'» άπό κτίσεως κόσμου καί χρονολόγησε τό σιγίλλιο έντελώς αúθαίρετα στό 1566²². 'Ο Μανόλης Βουρλιώτης έντόπισε τό λάθος τού

'Η χρονολογία «έν έτει ,ζρβ^ο, μηνί όκτωβρίω, ένδ(ικτιώνος) ζ^{ης}», όπως διακρίνεται στό σιγίλλιο τού Θεολήπτου Α' ύπέρ τής Παναγίας Βροντά

Λεπτομέρεια

νη Θεολόγου τής Πάτμου πού, στό σύντομο διάστημα 1572-1599, έτυχε νά «κοιμηθούν» στή Σάμο· τά όνόματά τους σώζονται στό βρέβιο τής μονής (βλ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Βραβείον τής ιερᾶς μονής 'Αγ. 'Ιωάννου τού Θεολόγου Πάτμου*, 'Αθήνα 1980, σ. 4-12).

21. Σταματιάδης, *Σαμακά...*, ό.π., τ. 4, σ. 282-283· τό μεγαλύτερο μέρος του έχει έκδώσει καί ό 'Ιωάννης Σιδηροκάστρου, *'Η εκκλησία...*, ό.π., σ. 132.

22. 'Ο Σταματιάδης σημειώνει ώς χρόνο έκδοσης τό έτος «,ζρπ'», μηνί όκτωβρίω ένδικτιώνος η'» (*Σαμακά...* ό.π., τ. 4, σ. 283). 'Ωστόσο, τό ,ζρπ' έτος άντιστοιχεί στόν 'Οκτώβριο τού 1671 καί όχι τού 1566, πατριάρχης δέν ήταν ό Θεολήπτος, ένώ ή όγδοη ένδικτιώνα πού σημειώνει δέν ταιριάζει ούτε μέ τό 1671 ούτε μέ τό 1566.

Σταματιάδη και διόρθωσε τό έτος, ύπολογίζοντάς το από τό όνομα του πατριάρχη και την ίνδικτιώνα, σέ 'ζργ', δηλαδή 1594/1595²³. 'Ωστόσο ό μήνας έκδοσης του γράμματος, ό 'Οκτώβριος, μάς επιτρέπει νά όρίσουμε μέ μεγαλύτερη ακρίβεια τή χρονική στιγμή τής έκδοσής του: πρόκειται για τόν 'Οκτώβριο του 1593, δηλαδή τό από κτίσεως κόσμου έτος 'ζρβ', που διακρίνεται άλλωστε και σήμερα στο σιγίλλιο που κοσμεί τή Βιβλιοθήκη τής Μητροπόλεως. 'Όμως, τό αυθαίρετο έτος 1566 του Σταματιάδη έχει παρασύρει πολλούς μελετητές και έχει λίγο πολύ καθιερωθεί στη βιβλιογραφία ως χρονολογία του σιγιλλίου στο όποιο ή Σάμος μνημονεύεται ως αρχιεπισκοπή²⁴.

Μέ τό ζήτημα του χρόνου ανακήρυξης τής Σάμου σέ αρχιεπισκοπή σχετίζεται όμως και ένα άλλο εκκλησιαστικό έγγραφο, ένας συνοδικός τόμος που εκδόθηκε τόν Μάιο του 1590 και στον όποιο σώζεται ή ύπογραφή «ό Σάμου αρχιεπίσκοπος Συμειών». Πρόκειται για τόν τόμο που εκδόθηκε από τό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και μέ τόν όποιο αναγνωριζόταν ό 'Ιώβ ως πατριάρχης Μόσχας²⁵. Σχετικά πρόσφατες έρευνες έδειξαν ότι πολλές από τίς ύπογραφές του τόμου είναι πλαστές και τέθηκαν στο τέλος του εγγράφου, προκειμένου νά προσδοθεί μεγαλύτερη έγκυρότητα στο έγγραφο και νά σταλεί γρηγορότερα στη Μόσχα, ώστε τό πατριαρχείο, καθώς βρισκόταν σέ δεινή θέση έναντι των ύποχρεώσεών του προς την Πύλη, νά κερδίσει από εκεί κάποιες οικονομικές παροχές²⁶. 'Όμως ένα πλαστό έγγραφο από μία όπτική αποτελεί, και αυτό, ιστορικό τεκμήριο: πολύ περισσότερο, που στη συγκεκριμένη περίπτωση πλαστές είναι μόνο οι ύπογραφές — τό έγγραφο είναι γνήσιο. Πλαστογραφούνται ύπαρκτά πρόσωπα: αυτό σημαίνει ότι πρέπει νά ύπήρχε τό 1590 αρχιεπίσκοπος Σάμου, μέ τό όνομα Συμειών. 'Αν ή ύπόθεση αυτή εύσταθεί, τό *terminus ante quem* για την ανακήρυξη τής Σάμου σέ αρχιεπισκοπή μπορεί νά αναχθεί στο 1590.

'Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν τά στοιχεΐα που μπορούμε νά άντλήσουμε από τίς σωζόμενες εκκλησιαστικές πηγές για τή Σάμο του 16ου αιώνα, καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα. Τό διάστημα 1565-1580 βρίσκει τή Σάμο κατοικημένη από χριστιανούς, οι όποιοι μάλιστα ζήτησαν νά εξασφαλίσουν την άπρόσκοπη

23. Μ. Βουρλιώτης, «Συμβολή...», ό.π., σ. 50.

24. Μέ τό έτος 1593 ταιριάζει και ή έβδομη ίνδικτιώνα, που είχε αρχίσει τόν Σεπτέμβριο του έτους εκείνου. 'Ας σημειωθεί ότι και τό επεξηγηματικό σημείωμα που σήμερα ύπάρχει στο σιγίλλιο αναγράφει τό 1566 ως χρονολογία έκδοσής του.

25. Τό κείμενο του τόμου έχει εκδώσει ό W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Πετρούπολη 1891, σ. 85-91· πανομοίότυπο του τόμου, πίν. IV.

26. Βλ. τή μελέτη του Β. Fonkič, «Problemy gramati sovetskikh khranilich», *Problemy paleographii i codicologii v CCCR*, Μόσχα 1974.

διαμονή τους στό νησί μέ σουλτανική απόφαση. Οί νέοι κάτοικοι γρήγορα ὀργάνωσαν τήν ἐκκλησιαστική τους ζωή, ἔκτισαν ἐκκλησίες καί ζήτησαν ἀπό τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νά διοικηθοῦν ἐκκλησιαστικά ὡς πατριαρχική ἐξαρχία. Πραγματικά, τό νησί ὑπάχθηκε στή δικαιοδοσία τοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος λίγο ἀργότερα, στό διάστημα 1580-1584, ἐκχώρησε τήν πνευματική τους διοίκηση καί τά ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα σέ ἀξιωματοῦχο τοῦ πατριαρχείου, τόν πρωταποστολάριο Κωνσταντῖνο. Τό 1584, ὅταν τόν πατριαρχικό θρόνο ἀνέλαβε ὁ μετέπειτα θεωρηθεῖς παράνομος Παχώμιος Β΄, ὀνόμασε τή Σάμο ἀρχιεπισκοπή καί χειροτόνησε ἀρχιεπίσκοπο τόν Νεόφυτο. Ἐνα μόνο χρόνο διήρκεσε ἡ θητεία τοῦ Νεοφύτου, ὅσο καί ἡ παράνομη πατριαρχία τοῦ Παχωμίου. Ὁ νέος πατριάρχης, ὁ Θεόκλητος Β΄, ἀποκατέστησε τόν Μάρτιο τοῦ 1585 τό ἐξαρχικό καθεστῶς στή Σάμο καί ἀπέδωσε πάλι τό νησί στόν ἐξαρχο Κωνσταντῖνο. Ὅμως, οἱ συνθήκες ζωῆς στό νησί φαίνεται πῶς στό διάστημα αὐτό βελτιώθηκαν. Τήν τελευταία πλέον δεκαετία τοῦ αἰῶνα χτίστηκαν τά πρῶτα μεγάλα μοναστήρια, οἱ χριστιανοί κάτοικοι ἀυξήθηκαν καί πιθανῶς οἱ ἴδιοι ζήτησαν τήν παρουσία ἀρχιερέα, τή φορά αὐτή, στό νησί τους· ἡ Σάμος λοιπόν ἀνακηρύχθηκε περί τό 1590 ἀρχιεπισκοπή, μέ πρῶτον ἴσως ἀρχιεπίσκοπο τόν Συμεών. Μέ αὐτή τή δημογραφική καί ἐκκλησιαστική δομή βρίσκει τό νησί ὁ 17ος αἰώνας.

